

УДК 140.8:37.01]:929

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.2.15>**Пономаренко Віталій Володимирович**

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

факультету філософії і суспільствознавства

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-5294-5792

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ М.П. ДРАГОМАНОВА

Сучасні українські реалії вимагають від нас чіткої позиції з низки питань, особливо у сфері освіти, які не можуть бути вирішені без теоретичного їх осмислення, у тому числі і в історико-філософському ключі. Для цього необхідно переосмислити та оволодіти теоретичною спадщиною, яка була розроблена наполегливою працею засновників та теоретиків української ідентичності. Однією з таких постатей є М.П. Драгоманов, який у ХІХ ст. зробив значний вплив на філософські, наукові, політичні, соціальні, історичні та педагогічні погляди українського суспільства.

Наша стаття спрямована на поглиблення дослідження ідей видатного українця, а саме зосереджується увага на недостатньо досліджених філософсько-педагогічних поглядах Драгоманова. Проаналізувавши більшість його робіт, виявлено, що його центральною ідеєю була просвіта української нації, у контексті якої він виявився видатним педагогом, теоретиком-філософом та наставником плеяди найвидатніших українських письменників. Перш за все його ставлення до української мови показано в контексті розвитку українських шкіл та наукового прогресу. Драгоманов розрізняє царську Росію та російських прогресистів. Він також висвітлює деякі свої критичні уявлення про релігію в контексті освіти та показує, який вплив Церква його часу мала на розвиток школи на території України. Досліджено вплив М.П. Драгоманова як досвідченого педагога на Л. Українку, І. Франка, М. Павлика в контексті його активного листування, яке свого часу було опубліковане.

Підкреслено важливість і актуальність його ідеї для сьогодення. Акцентовано увагу на тому, що його філософські погляди вимагають більш ретельного та поглибленого дослідження і переосмислення, особливо в галузі філософії освіти.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, просвіта, поступ, освіта, педагогіка, націоналізм, моральність.

Вступ. У цьому році ми відзначаємо 180-річчя зі дня народження видатного українського діяча, дослідника і філософа Михайла Петровича Драгоманова. Звичайно, ми віддаємо данину цій постаті, яка у ХІХ ст. зробила неабиякий вплив на філософські, наукові, політичні, соціальні, історичні і педагогічні погляди українського суспільства. Але не тільки через повагу його думки заслуговують на дослідження.

У часи глобалізації суспільних відносин та політичних конфліктів Україна теж поринула в гострі економічні, соціально-політичні, релігійні суперечності, які втілилися у військові дії на її теренах. Це в першу чергу пов'язано не лише із зовнішніми геополітичними чинниками, а й із внутрішнім вектором розвитку українського народу. Сучасні реалії вимагають чіткої позиції з низки питань, які не можуть бути вирішені без теоретичного їх осмислення, у тому числі і в історико-філософському ключі. Це викликає потребу осмислення й усвідомлення нами себе як нації, що неможливо без переосмислення і присвоєння тієї теоретичної спадщини, що була розроблена важкою працею основоположників і теоретиків української ідентичності.

Однією з таких постатей є М.П. Драгоманов. Той, хто відроджував українські традиції, відшуковуючи в усіх глибинках українську пісенну творчість, той, хто розмірковував в історичному контексті щодо поступу європейської цивілізації та місця України в ньому, той, хто почав розбудову критично-наукової думки в Україні, той, хто всім серцем переживав за просвіту

українця, заслуговує на ґрунтовне дослідження й осмислення його поглядів, особливо на філософсько-педагогічній ниві, роль запусценості якої у негараздах сучасного українського суспільства явно недооцінена.

Заздалегідь хочемо зазначити, що хоча досліджень ідей Драгоманова було проведено доволі багато в різних аспектах, але більшість із них усе ж розглядалася в контексті суб'єктивізму авторських уподобань починаючи з радянського часу, де про Драгоманова писав навіть Луначарський, а один із найґрунтовніших дослідників його творчості тих часів – Романченко зібрав міркування Леніна про Михайла Петровича [10]. Не змінилася ситуація і в сьогодні, коли дослідники М.П. Драгоманова скоріше хочуть знайти у його творчості щось дотичне до модних нині напрямів думки, ніж показати його оригінальність. Так, наприклад в одній сучасній статті автор відносить Драгоманова до представників позитивізму, а в іншому місці тієї ж статті стверджує, що «Драгоманов близько підійшов до Гайдегерівського розуміння мови як «домівки буття» людини» [5, с. 158]. Там же проводяться паралелі між Драгомановим і кордоцентризмом Юркевича.

Ми не станемо заперечувати, можливо, певна частка істини у цих твердженнях є. Але треба враховувати й ту проблему філософії історії, яку так яскраво свого часу висвітив Валерстайн [13]. Мається на увазі, що дослідники, які живуть у певний історичний період, скоріше хочуть приєднати М.П. Драгоманова до пласту тієї кон'юнктури та моди, зробити «своїм», чи то національним патріотом, чи то інтернаціоналістом, розбудовником української державності, чи яскравим представником російського федералізму, послідовником чи критиком Костомарова тощо. Можливо, і наше дослідження не буде позбавлене місцями даного недоліку, водночас ми будемо прагнути дослідити погляди Михайла Петровича в усій багатогранності думок і складності історичних обставин, з усіма суперечливими суспільними зв'язками, які були в той час.

У цьому нам допомагав сам Драгоманов, який мав і послідовно проводив чітку позицію, особливо у своїх філософсько-педагогічних поглядах, утілених у багатьох ґрунтовних полемічних статтях та брошурах, на які ми спираємося в першу чергу в нашому дослідженні. Звичайно, крім самих робіт філософа, вагомий внесок у розкриття його поглядів зробили його послідовники: М. Павлик, І. Франко, Л. Українка та пізніші дослідники різних аспектів його філософсько-педагогічних поглядів. Особливо слід відзначити у цьому плані роботи І. Романченка, В. Андрущенка, В. Погребенника, І. Волинського, Л. Лук'янчук тощо. Але саме з дослідження головних теоретичних праць самого М. Драгоманова ми вичленили головну, на нашу думку, тезу його філософсько-педагогічного вчення, яка буде розгорнута в нашому дослідженні – просвіту, а через неї й тільки через неї, поступ людський був головним стержнем і ціллю всієї теоретично-критичної творчості М.П. Драгоманова. Про це свідчить і вся його безпосередня діяльність, адже він не тільки був людиною слова, а й діла, педагогічного діла, якому присвятив усе своє життя. Тим і цікава ця постать. Адже чим більш вона включається в гущину суспільних відносин, тим більше вона відображує своїми діями і думками суперечливі відносини тогочасного суспільства і тим менше можна її віднести однобоко до якоїсь сьогочасної моди, до якоїсь сьогочасної тенденції в політиці.

Результати. Ще студентом університету св. Володимира він брав активну участь у відкритій уперше в Києві чоловічій недільній школі. Потім був одним із небагатьох, хто після закриття недільних шкіл погодився викладати в школі для підготовки сільських учителів. Це при тому, що «глибока ерудиція і відмінні успіхи в навчанні давали можливість випускникові університету залишитися в 1863 р. при кафедрі загальної історії» [11, с. 377]. Саме його активна позиція в просвіті, у тому числі й щодо освіти українців, жінок, видання підручників українською мовою, стала причиною його звільнення з університету і подальшої еміграції – спочатку до Австрії, потім – до Швейцарії, а потім – до Софії, де видатний українець працював в університеті до кінця свого життя. В еміграції він написав найбільш ґрунтовні свої філософсько-педагогічні критично-полемічні твори, до аналізу яких ми й переходимо. Зазначимо також, що, незважаючи на те що вся творчість видатного українця була спрямована на просвіту, водночас дуже мало досліджень присвячено саме його філософсько-педагогічним поглядам, що дивує, адже навіть столичний педагогічний виш України носить його ім'я.

Перш за все хотілося б відзначити, що, незважаючи на певні суперечності і непослідовність у політичних поглядах Драгоманова, у його тлумаченні української історії, у сфері педагогіки, як відзначають багато дослідників, він послідовно виступав на захист української мови. І це дійсно так, достатньо згадати його статтю «Педагогічне значення малоросійської мови». У цій роботі, написаній російською мовою, автор майстерно філологічно демонструє відмінності двох мов, як української, так і російської. Він показує, що українська мова аж ніяк не діалект, а самобутня, самодостатня форма спілкування. Як результат – відстоює позицію навчати українців місцевою мовою: «Освіта народу повинна йти за допомогою народної ж словесності, у якій відбиваються побут народу і його характер з усіма його достоїнствами і недоліками» [4, с. 2]. Дитину, з його точки зору, необхідно привчати до читання, рахування, писання за допомогою її рідної мови, мови колиски, не нав'язуючи загальнодержавний стандарт. Не менш аргументовано він захищає ідею навчання українською мовою у своїй брошурі про народні школи [3], де вже з позиції наукового аналізу показує, що тільки викладання за допомогою підручників (у першу чергу «Читанки») місцевою мовою в школах є найголовнішою ціллю української громади. Цікаво й те, що у цьому контексті Драгоманов гостро дорікає українській інтелігенції, у тому числі Костомарову, за те, що вони не втілили в життя план видання наукової літератури українською мовою. Акцентуючи увагу на тому, що «такий нещасний кінець гучно початого і доброго діла случивсь не тільки через валуївську і синодську заборону, а й через недостачу щирості, через ту «тонку конспірацію», ту славетну українську хитрість, що в кінці всього сама себе вловить змість ворогів» [1, с. 123–124].

Водночас українська мова для Драгоманова не є самодостатньою ціллю, що більшість сучасних дослідників упускає. Ми знову-таки акцентуємо увагу на нашій тезі – першоціллю для Драгоманова є Просвіта, і мова розглядається саме в контексті навчання українців наукам, оволодіння знаннями. «Я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей у нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, нецтво й сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються одежами народолюбства» [1, с. 54]. Тому Драгоманов захищає українську мову і стверджує, що саме нею треба навчати українських дітей у контексті просвітницької діяльності, адже саме мовою, якою людина говорить із дитинства, їй буде найлегше отримати початки шкільних знань. «Тепер визнано, що в елементарній освіті наукові дані слід викладати можливо ближче до понять і мови учнів, – і як з вищесказаного випливає, що розповідь малоросійською мовою приймається малоросами вразливіше, то питання вирішується просто» [3, с. 2]. Тобто, коли йшлося про Україну, то питання про мову навчання мусило вирішуватися саме на користь української мови, а не російської, і тим паче староцерковної, якою намагалося навчати в той час духовенство, саме через легше засвоєння елементарних знань дітьми мовою, яка для них була звична в буденному житті. Можна стверджувати, що мову український діяч розглядає більш матеріалістично, бачачи в ній в першу чергу не ідол для поклоніння, а інструмент для здобуття знань, які мають реально-практичну націленість на оволодіння предметами життєдіяльності, предметами побуту, до яких застосовує дитина саме місцеву мову.

Водночас це відбувається тільки на початкових стадіях навчання. У міру того, як дитячі знання будуть рости, виникатиме потреба оволодівати новими передовими думками і знаннями тих європейських народів, які у цій справі просунулися далі. Звичайно, найлегше це робити, вивчаючи мови цих країн, що Драгоманов активно закликає робити, критикуючи догматичне ідолопоклонство перед українською мовою, яке насаджували деякі тодішні українські патріоти. У цьому контексті він дозволяє собі захищати російську мову. І теж у першу чергу спираючись на просвітницькі причини: «Тільки ж ця прихильність до письменства українського не засліплює мені очей і не забороня мені цінити вартість і письменства російського самого в собі і для нас, українців» [1, с. 74]. Як і в більшості досліджень, Драгоманов проводить свою аргументацію й у цьому питанні, розглядаючи справу історично.

Із точки зору Михайла Петровича, від часів Кирило-Мефодіївського товариства, коли Україна була більш культурно розвинута, ніж Московське царство, ситуація кардинально змінилася.

Російська література і науковість значно випередили не лише Київ, а й західноукраїнські спільноти, передусім через активне переймання досвіду європейського. І оскільки українці неохоче долучалися до першої рекомендації Драгоманова – активно вивчати європейські мови, а російську вони знають, тому українцям легше опановувати європейську культуру і передові європейські ідеї через твори Пушкіна, Тургенєва, Герцена, Чернишевського тощо. По суті, як справедливо зазначає І. Романченко, Драгоманов «перший розкрив перед західноукраїнськими освіченими колами дві Росії – народну, прогресивну і царську, реакційну» [2, с. 16], розграничивши їх, і завжди стверджував, що цинив «Росію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Белінського, Тургенєва, Добролюбова, Чернишевського, а не Росію Миколи Павловича», і вважав, що «тільки тоді українці зможуть висвободитися з під казеної Росії, як добре переварять те, що виготовила неказенна Росія, і тоді обійдуться без неї, як самі безпосередньо переложать на українську мову ті новоєвропейські думки, що досі доходили і доходять до нас найбільше через всеросійське письменство, хоч і просіяне царською цензурою» [3, с. 68]. Ми лише можемо долучитися до цієї думки і нагадати сучасним українським політичним діячам, що російська мова – це не мова Путіна і сучасної російської поп-культури. Це ще й мова великої класичної теоретичної і літературної демократичної спадщини, яку вся Європа прагне читати мовою оригіналу. А українці ще й досі не виконали заповітів Драгоманова і не тільки не виробили чогось, що б перевершило досягнення російської демократичної літератури його часів, а й далеко не «переварили» вироблені нею ідеї і навіть далеко не всі ці твори «переложили» українською мовою. Щоправда, у цій справі українцям із російським народом ділити нічого, оскільки сучасні росіяни теж дуже далекі від сприйняття і розуміння найкращих ідей своїх великих попередників. Тому, можливо, треба не стільки забороняти, скільки використовувати таке знаряддя, як російська мова, для просвіти, у тому числі і самих росіян.

Це ніяк не погіршить нашого ставлення до рідної мови, як це не погіршило ставлення до української мови самого Драгоманова. Навіть навпаки, усе життя Драгоманов жорстко критикував усі антипросвітницькі дії російського царизму, водночас показуючи, як російський царизм жорстко діяв проти української мови і проти мов інших національностей на своїй території. Ба більше, царські чиновники мабуть заборонили б і мову Пушкіна, Достоевського, Толстого, але ж і їм треба було мати якісь «знаряддя», щоб писати свої антинародні укази і циркуляри: «Мабуть, через те уся історія шкіл в Росії за останні сто років єсть ні що інше, як бійка уряду з наукою і освітою, та видумки, як би не дати людям вчитися, особливо мужикові, – не дати вчитися навіть простої азбуки!» [3, с. 9] – так іронічно писав Драгоманов. І ще активніше вів боротьбу за право українців навчатися українською мовою.

Тоді як українські націоналісти, не перебираючи, критикували все російське, іноді навіть не доходячи до захисту рідної мови, Драгоманов був одним із перших, хто сміливо виступив проти ганебного указу 1876 р. російських чиновників на чолі з Олександром II, що забороняв видавати українською мовою наукову і художню літературу. Він самотужки написав брошуру французькою мовою під назвою «Українська література, заборонена російським урядом», і після друку її в Женеві особисто привіз на літературний конгрес у Париж 1878 р. На ньому він вручив її «президентові літературного конгресу Віктору Гюго, віце-президентові І.С. Тургенєву і ще кільком учасникам конгресу» [2, с. 20–21].

Він так само неоднозначно, не сліпо ідеалізуючи, показував і «європейські цінності», з одного боку, виокремлюючи велику роль позитивних знань, європейської науки, а з іншого – історично дослідив і недоліки національних ідей різних європейських країн, особливо Церкви та її впливу на освіту. Звичайно, і ці думки він розвивав у контексті просвіти українця. Ба більше, він, чітко аргументуючи, навіть показує у брошурі «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії», що головними причинами занепаду шкіл на території України була навіть не російська влада, а в першу чергу польський націоналізм, а потім і християнська Церква. «Нігде правди діти, – перший, хто став проти українського школярства, були поляки нашого краю та й польські пани» [3, с. 62], які саме спровокували антиукраїнські діяння російського царизму. «Друга сила, котра слідом за польськими панами піднялась проти недільних

шкіл, було вище духовенство, особливо митрополит Ісідор» [3, с. 63], які вирішили взяти шкільну освіту у свої руки, назначивши замість світських учителів учителювати священників. Драгоманов у фактах і цифрах показує, що сталося зі шкільною освітою на території «Малоросії», коли її прибрала до рук православна Церква. «Наші попи не будуть навіть, як католицькі, учити народ на свій лад: вони просто поберуть лишній раз з мужика гроші, а шкіл ніяких не зведуть, не тільки безбожних, а й православних» [3, с. 11–12]. «Тільки мужики добре бачили, що попівська школа – все рівно, що і ніякої, тільки нове здирство» [3, с. 14]. Скільки було розбазарено, вкрадено грошей, які надходили на розбудову освіти на території «Малоросії», скільки шкіл було занедбано – усе це також детально описує український діяч. І це він робить, перебуваючи в еміграції.

Саме там він і розгорнув безжальну критику релігії в контексті змін європейських цінностей. Він жорстко критикував не лише православ'я, а й католицизм у формі уніатства, який досі залишається основною вірою західних українців. Він відстоював повну секуляризацію школи: «У Росії ще ні разу не піднімалася розмова про те, об чім говориться дуже голосно по всій Європі, то б то про зовсім безпопівську школу» [3, с. 83]. Здавалося, Драгоманов писав свої думки майже 200 років тому, і деякі з них здаються доволі наївними, але водночас Україна дійшла до такого стану, що навіть найочевидніші з тих вимог, які він висуває, виявляється, не втратили актуальності досі, коли тепер ми запрошуємо священнослужителів читати християнську етику в школах, забуваючи заповіді наших теоретиків-розбудовників. Забуваючи, що крім християнської, є ще й світська етика, сформована в Європі італійськими гуманістами і французькими просвітителами та перейнята нашою чудовою плеядою літераторів, філософсько-педагогічним наставником яких теж був Драгоманов.

Іронія історії полягає у тому, що Драгоманову тогочасний царський уряд, не давши можливості реалізувати свої педагогічні таланти в закладах освіти на території України, «змусив» це вміло реалізувати «дистанційно» своєю активною «гуртковою» роботою. Саме в подібних гуртках, а також під впливом особистої переписки з Драгомановим сформувалися найкращі представники української літератури того часу – І. Франко та Л. Українка. Цю думку підтверджують дослідження, в яких аналізується листування Драгоманова зі своїми «студентами» [9; 6; 8]. Адже як Л. Українка, так і Франко починали вчитися, виходити в люди і, звичайно, писати, крім усього іншого, під впливом переписки зі своїм наставником М.П. Драгомановим, який заклав у них головні принципи створення літератури, котра не лише змінила українську націю, а й стала відомою на весь світ. Цікаво, що Драгоманов користувався у цьому контексті теж російським досвідом: «Виходить, що російське письменство через те найбільше цікаве для чужинців з усіх слов'янських, що воно найменше національствує, найбільше космополітичне по замірах і думках, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодах, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське. З того виводив я, що й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи. При цім я показував, що найліпше, що було писане на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, М. Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори нових російських письменників від Пушкіна й Гоголя, а що все, писане національством, виходило мертвим» [1, с. 69].

Достатньо згадати поему Л. Українки «Роберт Брюс, король шотландський», яку порадив написати Драгоманов своїй племінниці [7, с. 147], твір Франка «Борислав сміється», щоб зрозуміти всю роль цієї філософсько-педагогічної переписки. Іноді Драгоманов був і безжальним критиком своїх учнів, іноді направляв і надихав на творчість, іноді давав поради щодо деяких теоретичних досліджень. Але завжди діяв як справжній педагог – з усією строгістю й усією повагою до своїх учнів. Впливу Драгоманова на своїх знаменитих послідовників вже присвячено низку досліджень, але всі аспекти такої взаємодії ще потребують окремих серйозних теоретичних робіт.

Ми ж зі свого боку можемо відзначити, що Драгоманов місцями перебільшував значення письменства для просвіти, літератури для розвитку суспільства, у тому числі й для української

нації. Але та плеяда письменників, яка сформувалася в контексті його просвітницьких сподівань, змушує нас закрити очі на такі теоретичні помилки.

Висновки. Драгоманов дійсно був одним із першопрохідців у формуванні шкіл на території України і теоретичного осмислення її значення для тогочасного українського суспільства. У своїх творах він не лише чітко прослідковував усю трагічність розвитку шкільної освіти в «Малоросії», а й висловлював свої сподівання і переживання із цього приводу як безпосередній учасник тих подій. У цьому контексті він безжально критикував усе, що шкодило просвіті українця, у тому числі й релігію та націоналізм. Драгоманов віддав найкращі роки свого життя боротьбі за справу народної просвіти і заслуговує на те, щоб ця боротьба за становлення української школи як просвіти для українця, як місця формування мислячої і талановитої особистості, яка розвиватиме науку, суспільство, не тільки українське, а й поступ у цілому людський, – була продовжена і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибрані праці* : у 3-х т., 4 кн. / редкол.: В.П. Андрущенко (гол.) та ін. Київ : Знання України. 2007. Т. 2. Кн. 2. С. 50–194.
2. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 531 с.
3. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. Geneve ; Vale [Basel] ; Lyon : H.Georg, Вид. «Громада», 1877. 152 с.
4. Драгоманов М.П. Педагогическое значение малорусского языка. *Киевский телеграф*. 1866. № 6774. № 93. С. 12.
5. Довбня В. Філософсько-освітні погляди М.П. Драгоманова. *Сіверянський літопис*. 2007. № 1. С. 152–161.
6. Листи до Ів. Франка і інших, 1881–1886 / видав І. Франко. Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. 263 с.
7. Лук'янчук Л. Вплив Михайла Драгоманова на формування світогляду Лесі Українки. *Педагогічний вісник. Творчість Лесі Українки в контексті світової культури*. 2017. Вип. 2. С. 139–160.
8. Драгоманов М. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки. *Червоний шлях*. 1923. № 4–5. С. 188–200.
9. Павлик М. Переписка М. Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1910–1912. Т. 2–8.
10. Романченко І. В.І. Ленін про М.П. Драгоманова. *Жовтень*. 1969. № 4. С. 90–94.
11. Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн. Кн. 1 : навчальний посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. 624 с.
12. Mosely P. Drahomanov and the European Conscience. *Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings*. New York, 1952. P. 1–6.
13. Wallerstein I. Does India Exist? / Wallerstein I. *Unthinking Social Science*. Cambridge: Polity Press, 1991. P. 130–134.

REFERENCES

1. Drahomanov M.P. Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu [Strange thoughts about the Ukrainian national cause] / M. Drahomanov // Drahomanov M. Vybrani pratsi: u 3 t., 4 kn.; Redkol.: V.P. Andrushchenko (holova) ta in. T. 2. Kn. 2: Istoriia. Publitsystyka. Politolohiia. Uporiadkuv. ta prym. V.F. Pohrebennyka. Kyiv : Znannia Ukrainy. 2007. – S. 50-194.
2. Drahomanov M.P. Literaturno-publitsystychni pratsi: U 2 t. [Literary and journalistic works] – K. : Naukova dumka, 1970. T. 1. – 531 s.
3. Drahomanov M.P. Narodni shkoly na Ukraini sered zhyttia i pysmenstva v Rosii [Folk schools in Ukraine among life and writing in Russia] / M.P. Drahomanov. – Geneve ; Bale [Basel] ; Lyon : H. Georg, Vyd. «Hromada», 1877. – 152 s.
4. Drahomanov M.P. Pedagogicheskoe znachenye malorusskoho yazyka [Pedagogical significance of the Malorussian language] / M. P. Drahomanov // Kyevskiy telehraf. – 1866. – № 6774 ; № 93. – S. 12.

5. Dovbnia V. Filosofsko-osvitni pohliady M.P. Drahomanova [Philosophical and educational views M.P. Drahomanova] / V. Dovbnia // Siverianskyi litopys. – 2007. – № 1. – S. 152-161.
6. Lysty do Iv. Franka i ynshykh, 1881-1886 [Letters to Iv. Franko and others, 1881-1886] / vydav I. Franko. – Lviv : Nakladom ukrainsko-ruskoï vydavnychoi spilky, 1906. – 263 s.
7. Lukianchuk L. Vplyv Mykhaila Drahomanova na formuvannya svitohliadu Lesi Urainky [The influence of Mikhaïl Drahomanov on the formation of the worldview of Lesya Uraynka] / Lidiia Lukianchuk. – Pedahohichniy visnyk. Vypusk №2. Tvorchist Lesi Ukrainky v konteksti svitovoi kultury. – K. : NTUU «KPI», 2017. – S. 139-160.
8. Nedrukovani lysty M. Drahomanova do Lesi Ukrainky [Unpublished letters of M. Drahomanov to Lesya Ukrainka] / Mykhailo Drahomanov. – V. : Chervonyi shliakh, №4–5, 1923. – S. 188–200.
9. Pavlyk M. Perepyska M. Drahomanova z Mykhailom Pavlykom [Correspondence of M. Drahomanov with Mikhaïl Pavlyk] / Pavlyk Mykhailo. – T. 2-8. – Chernivtsi, 1910-1912.
10. Romanchenko I. V.I. Lenin pro M.P. Drahomanova [Lenin about M.P. Dragomanova] // Zhovten. – 1969. – № 4. – S. 90–94.
11. Ukrainska pedahohika v personaliiakh: U 2 kn. Kn. 1: Navchalnyi posibnyk [Ukrainian pedagogy in personalities: In 2 books. Book 1: Textbook] / Za red. O.V. Sukhomlynskoï. – K. : Lybid, 2005. – 624 s.
12. Mosely P. Drahomanov and the European Conscience / Philip Mosely // Mykhaylo Drahomanov: A Symposium and Selected Writings. – New York, 1952. – 1-6 pp.
13. Wallerstein I. Does India Exist? / Wallerstein I. Unthinking Social Science. Cambridge: Polity Press, 1991. P. 130–134.

Ponomarenko Vitalii Volodymyrovich

Candidate of Philosophy,
Associate Professor at the Department of Philosophy
National Pedagogical Dragomanov University
9 Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5294-5792

PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL VIEWS M. P. DRAHOMANOV'S

Modern Ukrainian realities require a clear position on a number of philosophical and philosophical issues, especially in the field of philosophy of education. They cannot be solved without their theoretical understanding, including in the historical and philosophical key. To do this, it is necessary to rethink and appropriate the theoretical heritage that was developed by the hard work of the founders and theorists of Ukrainian identity. One of such figures is M.P. Drahomanov, who had a significant influence in the nineteenth century on the philosophical, scientific, political, social, historical and pedagogical views of Ukrainian society.

The article considers the philosophical and pedagogical views of Drahomanov. Most of his works on this issue were studied and it was found that his central idea was the education of the Ukrainian nation, in the context of which he proved to be an outstanding teacher, theoretician-philosopher and mentor of the constellation of the most outstanding Ukrainian writers. First of all, its attitude to the Ukrainian language in the context of the development of Ukrainian schools and scientific progress is shown. Drahomanov distinguishes between tsarist Russia and Russian progressives. He also highlights some of his critical ideas about religion in the context of education. But what influence did the church have in his time on the development of the school on the territory of Ukraine. In the end, the influence of MP Drahomanov as an experienced teacher on L. Ukrainka, I. Franko, M. Pavlyk was assessed in the context of their active correspondence, which was once published. It turns out that his ideas are relevant today and require more careful and further research and rethinking, especially in the field of philosophy of education.

Key words: M.P. Drahomanov, education, progress, education, pedagogy, nationalism, morality.